

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

Böyük Türk mütəfəkkiri, alimi, şairi, bacarıqlı dövlət xadimi və mədəniyyət hamisi olan Mir Əlişir Nəvayi bütün həyatını mənsub olduğu Türk millətinin səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə sərf etmiş, XV əsrdə çiçəklənməkdə olan Türk mədəniyyətinin ən əzəmətli abidələrini yaratmışdır.

Əlişir Nəvayinin Türk dilini üstün tutması, Türkçə yazan şairləri müdafiə etməsi sayəsində bu dövr Türk ədəbiyyatının "Altın dövrü" olmuş, əli qələm tutanların əksəriyyəti əsərlərini Türkçə yazmışlar. Bu böyük Türkçü Türk millətini, onun kəndlisindən bəyinə, alimindən xaqanına, sarayından çadırına qədər bir bütün olaraq sevmiş və bu sevgisini bütün əsərlərində əks etdirmiş, bütün Türk ellərini öz vətəni saymışdır.

*"İstər bir, istərsə də min olsun
Bütün Türk elləri mənim yurtdumdur.
...Şiraz da, Təbriz də mənim elimdir
Orda şöhrətənən söz şəkərimdir.
Hansı bir diyara fərman apardım
Onu almaq üçün "Divan" apardım.
Xataydan başlayıb Xorasanadək
Ellər fərmanla ömür sürəcək".*

(Əlişir Nəvayi. Fərhad və Şirin. Bakı, 1968, səh. 6).

Əlişir Nəvayi 9 fevral 1441-ci ildə Xorasanın paytaxtı Herat şəhərində anadan olmuşdur. Atası Qiyasəddin Kiçkinə Bahadır Uygur oymağından olub Əbülqasim Babur şahın bəylərindən biri kimi bir müddət Səbzəvar hakimi olmuşdur. Qiyasəddin Kiçkinə Bahadır hökmdar Hüseyn Baykaranın atası Mənsur Mirzənin süd qardaşı olduğundan Əlişir Nəvayinin uşaqlığı və gəncliyi Hüseyn Baykara ilə birlikdə keçmiş, bir müddət onunla bir məktəbdə oxumuş, o dövr Türk ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olmuş Həsən Ərdəşir və Lütifdən dərs almışdır. Kiçik yaşlarından bir çox mühüm siyasi hadisələrin şahidi olan Nəvayi uşaqlıq dostu Hüseyn Baykaranın hakimiyyəti dövründə yüksək dövlət vəzifəsində çalışarkən bütün imkanlarından istifadə edərək mənsub olduğu xalqın mənafeyi üçün çalışmış, bütün şəxsi gəlirlərini belə elm və mədəniyyətin inkişafına, məktəb və mədrəsələrin tikintisinə və ehtiyacına sərf etmiş, bir sıra elmi əsərlərin yazılmasına şərait yaratmış, öz xeyirxah əməlləri ilə ölkənin və dövlətin siyasi qüdrətinin möhkəmlənməsinə səy göstərmişdir. Dəfələrlə həyatı təhlükədə olsa da, yenə əzmindən dönməyən bu alovlu milliyətçi, vətənpərvər sənətkar Türk millətini yüksəltməsi, Türk ədəbi dilinin təkmilləşməsi uğrunda ciddi mübarizə aparmış və sonda Türk yazılı ədəbi dilini Yaxın Şərqdə ən görkəmli dil səviyyəsinə qaldırmışdır.

Tarixdə səhv olaraq "Cığatay dili", "Cığatay ədəbiyyatı" adlandırılan bu Türk dili və ədəbiyyatının təməlləri Qızıl Orda və onun bir vilayəti sayılan Xarəzmdə atılmışdır.

Qızıl Orda və Xarəzmdə yaranan bu ədəbiyyat bütün Türk dünyasına, o cümlədən də Misirdə hakim olan Türklərə də öz təsirini göstərmiş, Misirdə də Türk ədəbi dili ilə dini, bədii və hüquqi əsərlər yazılmışdır. Bütün bunları nəzərə alan Əlişir Nəvayi yazı-

səvinin, Nizami Gəncəvinin, Əttarın və b. gördükləri işi təkbaşına görmüşdü. O, sonsuz bir məhəbbətlə sevdiyi Türk dilini himayə edərək bu dilin digər dillərdən, xüsusilə, fars dilindən üstün cəhətlərini özünün məşhur "Mühakimətül-Lüğəteyn" adlı əsərində elmi dəlillərlə sübut etmişdir.

Nəvayidən bəhs edən tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki: "Nəvayidən öncə də, sonra da

məkdədir: "Ümumiyyətlə, Farslar Türkçə bilməzlər. Bilsələr belə, yaza bilməzlər. Türklər isə həm Farsca öyrənirlər və həm də bu dildə şeirlər belə yazırlar. Halbuki, kəlimə bolluğu, ifadə tərz-i ictimai və ahang baxımından Türkçə Farscadan çox üstündür". Müəllif daha sonra yazır: "Mir Əlişir bu fikrini yüzlərlə misalla isbat etməkdədir. Türk dilinin tam özəlliyini beləcə böyük ölçüdə ortaya

qoyduqdan sonra Türk yazarlarının başqa dil yerinə öz dillərini şöhrətini əbədləşdirmələri gərəkir". (İqtibas Prof. Dr. Laszlo Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh. 189). Nəvayi Türkçənin Farscadan üstün olduğunu göstərərək artıq Türk dilinin yüksək səviyyəli bir ədəbi dil olduğuna inanırdı. Həqiqətən də, məşhur alim Maks Müllərin yazdığı kimi: "Türk dili o qədər mükəmməl və qaydaları o qədər nizamlı və gözəldir ki, bu dili (Türk dilini - A.M.), sanki, dilçi alimlərdən ibarət bir heyət şüurlu şəkildə vücudə gətirmişdir". (Max Müllər).

Türk ruhunu gətirmiş, öz qəhrəmanı Fərhadı Türk hökmdarlarından birinin oğlu kimi təsvir etmiş, Makedoniyalı İskəndərlə döyüşən orduların tərkibində Fars, Kalmık və Moğollarla yanaşı, Türk boylarından olan Konqrat və Manqıtların da olduğunu söyləməklə qədim dünya tarixində Türklərin rolunu göstərmişdir. Əsərlərində Türk qövmlərinin folklor və etnoqrafiyasından, Özbək, Manqıt, Konqrat, Qıpçaq, Kıyat, Belgüt və b. kimi Türk boylarından, Türk övliyə və vəlilərinin həyatından bəhs edərək Türk adət-ənənələrindən, mitologiyasından da söz açmış, Türklərin yağış yağdırən məşhur

Böyük Türk mütəfəkkiri Mir Əlişir Nəvayi

mişdir ki: "Türk ədəbiyyatı və musiqisinin vətəni Xarəzmdir". Əlişir Nəvayi bütün əsərlərində "Cığatay" və ya "Özbək" dili və ədəbiyyatından deyil, Türk dili və ədəbiyyatından bəhs etmişdir.

Ümumiyyətlə, "Cığatay ədəbiyyatı" dar mənada Əmir Teymur və ümumən Teymuroğulları dövründə yaradılan ədəbiyyata deyilməmişdir. Belli olduğu kimi, Teymur və Teymuroğulları sarayında aparıcı dil Türkçə olmuşdur. Ordu tamamilə Türklərdən ibarət olduğundan bir çox emirlər Türkçədən başqa bir dil bilməmişlər. Bu vəziyyət Şeybanilər dövründə də davam etmişdir.

Teymurlular dövrünün ən parlaq mədəni dövrü Baysunqur Uluğ Bey zamanında olmuşdur. Onun dövründə Türküstan və Xorasan bütün İslam dünyasının elm, texnika, ədəbiyyat və incəsənət mərkəzi olmuşdur. Ümumiyyətlə, Teymurlular dövrü Türk dünyasına Mir Heydər Xarəzmi, Yusif Əmiri, Ətəyi, Şəkkaki, Lütfi, Seyid Əhməd Mirzə, Gədəyi, Əbülqasim Babur, Yəqini, Əhmədi, Durbək, Əlişir Nəvayi və b. kimi sənətkarlar bəxş etmişdir. Bu sənətkarların ən böyük xidmətlərindən biri və birincisi Türk-Uygur mədəniyyəti ilə Türk-İslam mədəniyyətlərinin sintezini yaratmaq və Türk dilini İslam dünyasının üç mühüm dilindən biri səviyyəsinə qaldırmaları olmuşdur ki, bu işdə ən böyük xidməti hökmdar Hüseyn Baykara və onun Türk milliyətçi vəziri Mir Əlişir Nəvayi göstərmişdir.

Nəvayi "Bulaq sənətkar" olmuş, bulaq kimi çağlayıb-daşmışdır. Türk ruhunu, Türk milli qürurunu yüksəltmək, Türk dilini yüksək sənət dili səviyyəsinə qaldırmaq Əlişir Nəvayinin ən böyük amalı olmuşdur. O, doğma ana dili olan Türkçə ilə "Xəzanül-məani" adlı 4

Türk dili və ədəbiyyatını yüksəltmək üçün çalışan Yəsəvi dəvrişləri, Əmir Teymurun böyük əmirlərindən olan Əmir Seyfəddin Nüküz, Əmir Arslan Xacə Tarxan, Heydər Xarəzmi, Lütfi, Şəkkari, Ətəyi, Baysunqur, İskəndər Mirzə və b. kimi sənətkarlar olmuşdur. Lakin Əlişir Nəvayinin Türk dili, Türk ədəbiyyatı və Türk mədəniyyəti üçün gördüyü işlər nə ondan öncə, nə də sonra görülmüşdür. Əlişir Nəvayi qədər Türk ədəbiyyatı Qızıl Orda Xarəzm ləhcələri ilə qarışıq, dil baxımından da sabit olmayan, istiqrarsız bir durumda idi. Nəvayinin qüdrətli dühası bu qarışıq ədəbi dili böyük və ge-

niş bir ərazidə yayılmış olan Türk boylarının - Özbəklərin, Qazax-Qırğızların, Orta Asiya Türkmənlərinin, İdil-Ural Türklərinin, Kaşğarların müştərək bir ədəbi dili halına gətirmişdi". "Türk milli məfkurəsinin ondan daha qüdrətli bir təmi-

niş bir ərazidə yayılmış olan Türk boylarının - Özbəklərin, Qazax-Qırğızların, Orta Asiya Türkmənlərinin, İdil-Ural Türklərinin, Kaşğarların müştərək bir ədəbi dili halına gətirmişdi". "Türk milli məfkurəsinin ondan daha qüdrətli bir təmi-

niş bir ərazidə yayılmış olan Türk boylarının - Özbəklərin, Qazax-Qırğızların, Orta Asiya Türkmənlərinin, İdil-Ural Türklərinin, Kaşğarların müştərək bir ədəbi dili halına gətirmişdi". "Türk milli məfkurəsinin ondan daha qüdrətli bir təmi-

niş bir ərazidə yayılmış olan Türk boylarının - Özbəklərin, Qazax-Qırğızların, Orta Asiya Türkmənlərinin, İdil-Ural Türklərinin, Kaşğarların müştərək bir ədəbi dili halına gətirmişdi". "Türk milli məfkurəsinin ondan daha qüdrətli bir təmi-

Türküstan "Yada Daşı"ndan belə bəhs etmişdir.

Heratda hökmdarlıq edən Hüseyn Baykara və onun vəziri Əlişir Nəvayi dövründə böyük bir mədəniyyət həmləsi olmuş, Türküstan və Xorasanda böyük memarlıq abidələri yaradılmış, ədəbiyyat, astronomiya, matematika, rəsəmsənət sahəsində və suvarma kanalları çəkilişində böyük irəliləyişlər baş vermişdir.

Böyük dövlət xadimi, filsof, alim və sənətkar olan Nəvayinin bütün ömrünü Türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinə sərf etməsi onu özündən sonrakı bütün müsəlman Türk yazarların sevimlisi və sələfi etmiş, əsərləri Qansudan Volqaya, Xorasandan Sibirə, Azərbaycandan İraq, Misir və Anadoluya qədər yayılmış, Oğuz zümrəsinə daxil olan Türküstan Türkmənlərinin də yazılı ədəbi dili Nəvayi dili əsasında formalaşmışdır. Bütün orta əsr təzkirəçiləri yerindən və ləhcəsindən asılı olmayaraq Türkçə əsər yazan bütün şairlərdən bəhs edərkən "Nəvayi tərzində əsər yazan" ifadəsini işlətmişlər. Sanki, bu böyük mütəfəkkir "Türk" adı ilə sinonimləşmişdir. Ruhü şad olsun. Amin.

Əlişir Nəvayi Türk aristokratiyasının zövqünü oxşayan tənətəraqlı nəsr və nəzm əsərləri ilə yanaşı, sadə həyat yaşayan Türklərin də zövqünə uyğun əsərlər yaratmışdır. Nəvayi öz "Xəmsə"sində Türk ruhunu gətirmiş, öz qəhrəmanı Fərhadı Türk hökmdarlarından birinin oğlu kimi təsvir etmiş, Makedoniyalı İskəndərlə döyüşən orduların tərkibində Fars, Kalmık və Moğollarla yanaşı, Türk boylarından olan Konqrat və Manqıtların da olduğunu söyləməklə qədim dünya tarixində Türklərin rolunu göstərmişdir

"Divan", Xəmsəyə daxil olan əxlaq və təsəvvüf fəlsəfəsinə aid "Heyrətül-əbrar" və məsnəvi tərzində yazdığı "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Səbəyi-səyyare" və "Səddi-İskəndər" adlı 5 poema, "Məhbubil-Qülob" adlı nəsr əsəri, "Məcalisin-nəfais" adlı dövrün şairlərindən bəhs edən təzkirə, "Divani-Farsi" adlı farsca qezəllər toplusu, "Lisanüt-teyn" adlı təsəvvüfi əsərlə yanaşı, "Mühakimətül-Lüğəteyn" adlı Farsca-Türkçə sözlük yaratmış, özünəqədərki bir neçə Şərq dahisinin, o cümlədən Mahmud Kaşğarının, Əhməd Yə-

silçisini tanıyırdı. Əlişir Nəvayi Hüseyn Mirzənin (Baykaranın - A.M.) naziri, mahir siyasət adamı və komandanı idi". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Əbdülkadir İnan. Çağatay ədəbiyyatı. Türk dünyası, III cild. Ankara, 1992, səh. 89; Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarixte Türklük. Ankara, 1971, səh. 189).

Əlişir Nəvayidən bəhs edən və onun məşhur "Mühakimətül-Lüğəteyn" əsərini Qərb dünyasında tanıtdıran görkəmli Şərqsünas alim Vamberi əsərdən götürdüyü aşağıdakı cümlələri diqqətə çək-

mətül-Lüğəteyn" adlı dil estetikasından bəhs edən əsəri çox önəmlidir. (İqtibas Prof. Dr. Laszlo Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür, bax: səh. 189).

Ümumiyyətlə, Əlişir Nəvayi nəzəri şəkildə irəli sürdüyü fikirlərini əməli surətdə də yerinə yetirmiş, Türk dilinin Farscadan daha zəngin bir yazılı ədəbi dil olduğunu Türkçə yazdığı cəhanşümal mükəmməl əsərləri ilə ortaya qoymuşdur. Beləliklə, Nəvayidən sonra Fars dilli poeziyanın parlaq dövrü sona çatmış, bütün Yaxın və Orta Şərqdə Türk dilli poeziya